

Agata Bryłka-Jesioneck
Muzeum Górnośląskie w Bytomiu

DOKTRYNA PROTESTANCKA NA KARTACH ŚLĄSKICH DRUKÓW KALENDARZOWYCH DO POŁOWY XVIII W.¹

Abstract

PROTESTANT DOCTRINE IN SILESIAN CALENDARS BEFORE THE MID-18TH CENTURY

This article looks at the issue of confessionalism and the presence of Protestant doctrine in early modern calendars produced in Silesia. The article is based on an examination of 78 early modern calendars (16th through mid-18th century), which were printed in Silesian printing houses (including Breslau, Brzeg, Legnica, Kłodzko, Koźuchów, Nysa and Opawa). Of the calendars bearing the names of editors/authors, 17 were Protestant. While some of these figures were pastors, others were intellectuals who associated with Protestant groups.

Silesian calendars were addressed to both Protestants and Catholics. This dual religious character reflected the contemporary Silesian political context, which was fraught with religious tension. While these conditions stimulated a broad religious neutrality, leading many to avoid any direct reference to either Protestant reformers or their doctrines in published works, some Protestant religious ideals nevertheless permeated calendars. The goal of this infiltration, often couched in religious and biblical phrases, was to educate readers on specific social values and work ethic, morality, obedience to superiors, and openness to the outside world.

Key words: early modern Silesian calendars, Protestant religion in Silesia, editors of Silesian calendars, social communication in early modern era

---

¹ Niniejszy artykuł jest ostatnim tekstem drukowanym w naszym piśmie, a wcześniej przedstawionym podczas konferencji „Colloquium charitativum. Religijność w przestrzeni prywatnej i publicznej Europy, Rzeczypospolitej i ziem polsko-litewskich XVI-XIX wieku”, która odbyła się w październiku 2017 r. w Opolu. Został nieco opóźniony z powodu niedostępności bibliotek w czasie pandemii. Podobnie jak pozostałe artykuły, przeszedł proces podwójnych ślepych recenzji i został odpowiednio poprawiony i dostosowany do publikacji. Sądzę, iż w takiej sytuacji należy uznać go za recenzowaną publikację pokonferencyjną, co – według MNiSW – skutkuje przyznaniem 20 punktów autorowi.

Słowa kluczowe: nowożytna kalendarigrafia Śląska, protestantyzm na Śląsku, redaktorzy śląskich druków kalendarzowych, komunikacja społeczna epoki nowożytnej

Pojęcie „doktryna” jest bardzo pojemne, gdyż rozumie się przez nie zespół twierdzeń i założeń charakterystycznych dla danej dziedziny życia człowieka. Dzięki niej ustalają i rozwijają się wzajemne stosunki w danej społeczności. Pojęcie to oznacza także zbiór poglądów na kwestie natury politycznej, ekonomicznej i religijnej².

Doktryna protestantyzmu sprowadza się – jak w przypadku każdego nurtu religijnego – do przyjęcia pewnych aksjomatów, twierdzeń, które nie podlegają dyskusji i przyjmowane są jako pewnik. Oprócz ustalonego systemu różnego rodzaju rytuałów, wierzeń i obrzędów doktryna religijna spełnia również funkcję społeczną. Jej głównym założeniem jest bowiem skupienie wokół siebie określonej społeczności, która dzięki niej tworzy swoją własną tożsamość³.

Od okresu renesansu doktryna protestancka posiadała coraz silniejszy wpływ na życie społeczne. Przede wszystkim obejmowała ona wszelkiego rodzaju kwestie religijne, a ich podstawą była relacja człowieka ze Stwórcą. Dotyczyła ona również sposobu postrzegania zagadnień związanych z powstaniem i funkcjonowaniem wszechświata, ale także kwestii egzystencjalnych. Teolodzy protestanccy odnosili się również do spraw społecznych, gospodarczych i politycznych⁴.

Doktryna protestancka, która docierała na Śląsk w okresie nowożytnym, występowała w dwóch zasadniczych nurtach: luteranckim i ewangelicko-reformowanym. Fundament luteranizmu stanowią: *Apologia konfesji augsburskiej*, *Mały katechizm*, *Duży katechizm*, a także pisma pomniejszych, np.: *Traktat o władzy i prymacie papieża*, *O zwierchności świeckiej* oraz *O wolności chrześcijańskiej*⁵. Z kolei drugi z obecnych na Śląsku odłamów protestanckich, ewangelicko-reformowany, nigdy nie posiadał jednej, powszechnie uznawanej wykładni wiary. W obiegu funkcjonowało ok. 60 ksiąg wyznaniowych. Szczególne uznanie w Europie zdobyły: *Katechizm heidelberski* i *Druga konfesja helwecka*⁶.

Teolodzy protestanccy stale podkreślali, iż istotą doktryny luteranckiej jest sięgnięcie do źródeł, do tradycji chrześcijańskiej. Opiera się ona na trzech zasadach. *Sola scriptura* głosiła, że jedynym źródłem objawienia jest Pismo Święte, bez żadnych ludzkich „naleciałości”

² J. Bartoszewski, *Doktryna religijna i jej implikacje pedagogiczne: krytyczne podejście*, „Studia Sieradzana” 2021, t. 1, s. 60.

³ *Ibidem*, s. 57, 62.

⁴ *Leksykon religioznawczy*, red. W. Tyloch, Warszawa 1988, s. 62.

⁵ K. Karski, *Symbolika. Zarys wiedzy o kościołach i wspólnotach chrześcijańskich*, Warszawa 1994, s. 123-126; *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, red. W. Hryniewicz, J.S. Gajek, S.J. Koza, Lublin 1997, s. 174.

⁶ K. Karski, *op. cit.*, s. 145-148.

w postaci np. zwierzchności papieża i soborów. Biblia stawia w centrum zainteresowania chrześcijanina Chrystusa (*solus Christus*), dlatego też to on, nie zaś papież, jest głową Kościoła. Dla wierzących jedynym źródłem zbawienia jest wiara jako akt całkowitego zawierzenia Bogu (*sola fide*) i Jego łaska (*sola gratia*)⁷.

Również w Kościele ewangelicko-reformowanym w centrum życia religijnego znalazło się Pismo Święte. Zgodnie z jego doktryną właściwą interpretacją i rozumieniem Biblii kieruje Duch Święty. Głoszono naukę o podwójnej predestynacji, zgodnie z którą Bóg z góry wyznaczył jednych do potępienia, a drugich do zbawienia. Jawnym dowodem przeznaczenia człowieka do zbawienia są czynione przez niego dobre uczynki⁸.

Teolodzy protestanccy, z Melanchtonem i Kalwinem na czele, nadawali codziennej pracy i obowiązkowi człowieka znaczenie religijne. Poprzez swoje postępowanie i postawę wobec bliźniego, wykonywane obowiązki czy też stosunek do władzy zwierzchniej człowiek mógł znaleźć łaskę u Boga i uzyskać zbawienie⁹.

Doktryna protestancka zdobyła sobie wielu zwolenników na Śląsku. Choć był on pod politycznym panowaniem katolickich Habsburgów, to oddziaływały na niego wpływy kulturalne czołowych niemieckich ośrodków reformacji, tj. Wittenbergi, Frankfurtu nad Odrą, Lipska oraz Królewca¹⁰.

Początek protestantyzmu na Śląsku wyznaczają daty 1523 i 1525 r., kiedy w najbardziej znaczących wrocławskich świątyniach, tj. św. Marii Magdaleny i św. Elżbiety, zaczęły odbywać się protestanckie nabożeństwa¹¹, a były zakonnik Jan Hess wygłosił pierwsze kazanie w duchu luteranśkim¹². Szczególnie duży wpływ na przebieg reformacji na Śląsku miało nauczanie Filipa Melanchtona. Za główny ośrodek rozwoju i popularyzacji jego myśli uważany jest Koźuchów¹³. Konwersji na protestantyzm dokonywali kolejni księżęta, a za nimi i całe księstwa, w myśl zasady: „Cuius regio – eius religio”¹⁴. Idee reformacyjne znajdowały również posłuch wśród przedstawicieli władz poszczególnych miast śląskich, a także szlachty górno- i dolnośląskiej. Często przechodziły na protestantyzm całe parafie i społeczności gminne. Szczególnie na terenie księstw dolnośląskich na początku XVII w. ewangelicy stanowili większość, by pod koniec tegoż wieku stać się mniejszością. Znacznie

⁷ *Ibidem*, s. 130-132.

⁸ *Ibidem*, s. 154-155.

⁹ J. Podzielny, *Praca jako powołanie. Istotne elementy luteranśkiego etosu pracy*, „Studia Oecumenica” 2017, t. 17, s. 224-227.

¹⁰ M. Czaplinski, E. Kaszuba, G. Wąs, R. Żerelik, *Historia Śląska*, Wrocław 2002, s. 139.

¹¹ K. Maleczyńska, *Pisma Lutra we Wrocławiu w XVI i XVII w.*, „Sobótka” 1984, t. 39, nr 4, s. 485.

¹² *W drodze za Chrystusem. Kościoły chrześcijańskie w Polsce mówią o sobie*, red. H. Tranda, M. Patalon, Kraków 2009, s. 54.

¹³ D. Dołański, *Najspokojniejszy Kościół. Reformacja XVI wieku w księstwie głogowskim*, Zielona Góra 1998, s. 48.

¹⁴ *W drodze za Chrystusem...*, s. 55.

mniejszą popularnością cieszył się drugi z nurtów myśli protestanckiej – kalwinizm. Zaczął się on rozwijać dopiero na początku XVII w. Przystąpili do niego niektórzy księżęta śląscy, nieliczne duchowieństwo i przedstawiciele zamożnego mieszczaństwa¹⁵.

W zasadzie aż do wybuchu wojny trzydziestoletniej widoczna była pokojowa koegzystencja katolików z protestantami. Po pokoju westfalskim (1648), wraz ze sprowadzeniem jezuitów na Śląsk, ruszyła właściwa fala kontrreformacji. Powszechna stała się dyskryminacja protestantów w życiu społecznym – musieli oni odbywać praktyki religijne w warunkach konspiracji. Sytuacja zaczęła się poprawiać dopiero po 1706 r., kiedy w wyniku pokoju w Altranstädt została całkowicie przywrócona swoboda wyznania dla protestantów zamieszkałych w księstwach brzeskim, legnickim, oleśnickim, ziębickim, wołowskim oraz we Wrocławiu¹⁶.

Nasze rozważania symbolicznie zamknie rok 1750. Po burzliwych dla protestantów śląskich czasach w latach 1742-1750 przywrócone im zostały wszelkie swobody i prawa obywatelskie. Miało to miejsce w wyniku wkroczenia na Śląsk wojsk pruskich i przejścia panowania nad nim przez Fryderyka II¹⁷.

Rok 1750 stanowi ponadto symboliczną cezurę dla śląskich druków kalendarzowych. Zmianie ulegać zaczęła zarówno ich forma, jak i warstwa treściowa. Od początku XVIII w. do głosu zaczęły dochodzić wyraźne przemiany kulturalne, mentalnościowe i społeczne związane z umysłowością oświeceniową. Druki kalendarzowe o charakterze astrologicznym zaczęły bowiem ustępować miejsca wydawnictwom czysto użytecznym, pozbawionym przepowiedni astrologicznych¹⁸.

Celem mojego artykułu jest zaprezentowanie problemu konfesyjności i obecności doktryny protestanckiej na kartach śląskich druków kalendarzowych. Interesować nas będą przejawy wpływu myśli czołowych reformatorów na kwestie religijne, społeczne, polityczne oraz kosmologiczne. Postawione zostanie pytanie dotyczące odwołań do nazwisk teologów protestanckich oraz wymiaru konfesyjności śląskich druków kalendarzowych. Zostanie również podjęty problem wyznania redaktorów, a także związku ich konfesji z zawartością treściową¹⁹.

¹⁵ J. Mandziuk, *Kościół katolicki na Śląsku po wojnie 30-letniej*, „Saeculum Christianum” 2001, t. 8, nr 1, s. 81; *W drodze za Chrystusem...*, s. 55.

¹⁶ J. Szczepankiewicz-Battek, *Protestantyzm na Śląsku. Geografia, demografia, kultura*, Wrocław 1996, s. 6-8.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Przejawem tych przemian może być druk pt. *Schlesischer Almanach oder Tage-Register, Auff das Jahr [...]* *Zum Gebrauch so wohl der Catholischen als Evangelischen*, który ukazywał się od 1711 r.

¹⁹ Jak do tej pory aspekt konfesyjności śląskich druków kalendarzowych nie spotkał się ze zbytnim zainteresowaniem badaczy. Wyjątek stanowi tu bardzo krótki przyczynek Andrzeja Syroki (i d e m, *Kościół katolicki w świetle kalendarzy śląskich w XVIII w.*, „Sobótka” 1986, t. 41, z. 4, s. 631-634), w którym autor doszukuje się treści religijnych na kartach druków kalendarzowych redagowanych przez pastora Johanna Neubartha oraz jego następców. Na gruncie niemieckim obecność myśli protestanckiej na łamach druków

Druki kalendarzowe uważane są przez współczesnych badaczy za jedno z pierwszych wydawnictw o charakterze masowym. Były one kierowane do wszystkich potrafiących czytać przedstawicieli różnych warstw społecznych, a ich charakter był przede wszystkim czysto komercyjny. Dlatego, aby ich wydawanie było opłacalne dla twórcy oraz wydawców, musiały w nich być publikowane treści powszechnie akceptowane i budzące zainteresowanie czytelników. Często też określa się ich wydawanie jako „biznes chlebowy”²⁰. Stanowiły one, zaraz po Piśmie Świętym, jedną z najczęściej nabywanych pozycji wydawniczych. Popyt na nie miał więc charakter stały. Nabywano je corocznie, gdyż były one dla ich użytkowników nieodzowne w codziennym życiu zawodowym i prywatnym²¹. W odniesieniu do czasów nowożytnych są bardzo cennymi źródłami do badań nad przekonaniem oraz sposobem postrzegania rzeczywistości zarówno w sferze *sacrum*, jak i *profanum*.

Do czasów współczesnych zachowało się 78 tytułów śląskich druków kalendarzowych. Najwięcej z nich pochodzi z pierwszej połowy XVII w.²², czyli z okresu niezwykle niespokojnego w dziejach Śląska. Popularność druków kalendarzowych mogła wówczas wynikać z chęci znalezienia pociechy i nadziei w zamieszczonych na kartach przepowiedniach astrologicznych, zarówno przez czytelników protestanckich, jak i katolickich. Poza nielicznymi przypadkami druki kalendarzowe były wydawane w języku niemieckim. Do wyjątków należały: najstarszy z tytułów, który został opublikowany we Wrocławiu w 1562 r. w języku polskim, oraz dwa łacińskie z początku XVII w. Śląskie druki kalendarzowe były wydawane w głównych ośrodkach śląskiego protestantyzmu. Najwięcej tego typu publikacji ukazywało się w opanowanym w całości przez protestantów Wrocławiu (62). Nieliczne tytuły pochodzą również z głównych miast, z Brzegu (5), Legnicy (4), gdzie protestantyzm stał się praktycznie religią panującą, a także z miast, w których protestanci stanowili większość:

---

kalendarzowych była przedmiotem badań Klausa-Dietera Herbsta (idem, *Die Rezeption der Reformation und eine neue Biographie Martin Luthers in den Schreibkalendern des 17. und 18. Jahrhunderts*, [w:] *Luther als Vorkämpfer? Reformation, Volksaufklärung und Erinnerungskultur um 1800*, red. W. Greiling, H. Böning, U. Schirmer, Köln-Weimar-Wien 2016, s. 315-350). W polskiej literaturze jak do tej pory problem doktryny religijnej na kartach druków kalendarzowych nie był przedmiotem osobnych badań (np. M. Janik, *Kalendariografia polska od XVI-XVIII wieku – próba typologii*, [w:] *Kalendarze staropolskie*, red. I. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2013, s. 41). Kwestie te pojawiają się jedynie na marginesie rozważań nad kalendariografią staropolską.

²⁰ Z. Czerwiński, *Poskramiacze czasu. Rzecz o kalendarzu, a szczególnie polskim drukowanym kalendarzu książkowym*, Poznań 2006, s. 114.

²¹ B. Baczek, H. Hinz, *Kalendarz półstuletni 1750-1800*, Warszawa 1975, s. 12-13; M. Gorczyńska, *Lęki i niepokoje na kartach kalendarzy polskich z drugiej połowy XVIII wieku*, „Wieki Stare i Nowe” 2003, t. 3, s. 55; B. Rok, *Staropolskie książki jako źródło do badań nad mentalnością*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2004, nr 2675, s. 286.

²² A. Bryłka-Jesionek, *Nowożytna kalendariografia śląska do połowy XVIII wieku. Katalog*, Katowice 2018, s. 11: Druki kalendarzowe z okresu do początku XVII w. ocalały w liczbie 10 tytułów. Wyraźny wzrost ich liczby przypada na pierwszą połowę XVII w. – z tamtego czasu pochodzą 33 tytuły. Od połowy XVII w. liczba tytułów śląskich druków kalendarzowych malała i do początku XVIII w. wynosiła 17 tytułów. Z okresu kolejnych 50 lat pochodzi ich zaś 18.

z Kłodzka (2) oraz Kozuchowa (1)²³. Druki kalendarzowe były również wydawane w katolickich Nysie (3) oraz Opawie (1)²⁴.

Śląskie druki kalendarzowe były przez cały interesujący nas okres publikacjami, które cechowała stałość formy oraz charakterystyczna budowa. Składały się z trzech zasadniczych części: **kalendarza**, **prognostyku** oraz **dodatku literacko-informacyjnego**. W ramach części kalendarzowej wyróżnić można: **kartę tytułową** zawierającą pełen, często rozbudowany tytuł oraz towarzyszącą mu ilustrację, **elementy inicjalne kalendarza** (w ramach których mogły występować: dedykacje, przedmowy, dane dotyczące całkowitych i częściowych zaćmień Słońca i Księżycy), **wstęp teoretyczny** (składający się z tablicy chronologicznej, tzw. rewolucji rocznych, rewolucji kościelnych, a także z objaśnień symboli zastosowanych w tej części publikacji) oraz **tablice kalendarzowe**, które zazwyczaj składały się z podwójnego wykazu dni w ciągu danego tygodnia, miesiąca i roku według kalendarzy juliańskiego i gregoriańskiego. Do kalendarza na przestrzeni XVII w. dodawano stopniowo rozbudowywany **prognostyk**, który stanowił zbiór prognoz astrologicznych w formie opisowej, zaopatrzonych w oddzielną kartę tytułową. Ostatnia z występujących, zwłaszcza od drugiej połowy XVII w., części druku, czyli **dodatek literacko-informacyjny**, mogła zawierać treści o charakterze utylitarnym – wykazy jarmarków i wykazy dni pocztowych, a także przeliczniki wartości pieniądza i oprocentowania kredytu oraz spisy urzędnicze²⁵.

Dla rozważań nad konfesyjnością śląskich druków kalendarzowych ważne jest rozpoznanie osób redaktorów, ich przynależności religijnych i profesji. Aż do początku XVIII w. istniał zwyczaj podpisywania druków kalendarzowych nazwiskami ich twórców. W dużej mierze znane są ich życiorysy, miejsca pochodzenia, uzyskania wykształcenia oraz profesje. Wiemy, iż do początku wieku XVII byli to wykładowcy uniwersytetu krakowskiego wyznania katolickiego. Jak wiadomo, w okresie nowożytnym uczelnia ta uchodziła za ostoję katolicyzmu. Prowadziła bowiem stałą korespondencję ze Stolicą Apostolską, a zasadniczą podstawą uposażenia profesorów były prebendy kościelne. W czasie katolickich uroczystości w Krakowie wykładowcy zajmowali miejsca przed rajcami krakowskimi i krakowską kapitułą katedralną. Podobnie jak to miało miejsce w przypadku włoskich uniwersytetów, wymagano tu przy promocji na stopień naukowy lub przed objęciem posady profesora składania katolickiego wyznania wiary. Wśród redaktorów śląskich druków kalendarzowych, którzy związani byli z uczelnią krakowską, należy wymienić siedem nazwisk: Piotra

²³ J. Szczepankiewicz-Battek, *op. cit.*, s. 6-7: Od początku XVII w. książęta z linii legnicko-brzeskiej przeszli na kalwinizm, wyznanie, które na gruncie śląskim było znacznie mniej radykalne niż luteranizm. Z kolei w trakcie trwania wojny trzydziestoletniej, w latach 1618-1622, doszło do bezwzględnej rekatolizacji ziemi kłodzkiej – w jej wyniku ewangelicy mieszkańcy zostali zmuszeni do przeniesienia się na teren Łużyc i Brandenburgii.

²⁴ A. Bryłka-Jesionek, *op. cit.*, s. 127-186.

²⁵ *Ibidem*, s. 48-54.

z Proboszczowic, Kacpra Goskiego, Tomasza Piotrowitę, Piotra Słowackiego, Tomasza Rogalskiego, Walentego Fontany oraz Bernarda z Krakowa²⁶.

Z kolei przez cały wiek XVII oraz w pierwszej połowie następnego stulecia najbardziej liczną grupę redaktorów śląskich druków kalendarzowych stanowili przedstawiciele miejscowej inteligencji. Wśród 28 nazwisk twórców tychże wydawnictw aż 17 należało do osób wyznania protestanckiego²⁷. Wszystkie te osoby wykształcenie zdobyły na uniwersytetach niemieckich. Połowa z nich studiowała w jednym z głównych ośrodków myśli protestanckiej, czyli w Wittenberdze. Wśród znanych ośrodków akademickich, w których propagowane były idee protestanckie, znajdowały się Frankfurt nad Odrą, Lipsk oraz Królewiec. Naukę pobierali tam także późniejsi redaktorzy śląskich druków kalendarzowych. Wszyscy oni należeli do ówczesnej elity społecznej, ich profesje cieszyły się ogólnym poważaniem i uznaniem. Wśród nich znajdowały się bowiem osoby pełniące posługę duszpasterską jako pastory (Valentin Hanncke starszy²⁸, Valentin Hanncke młodszy²⁹, Christopher Knoll³⁰, Elias Wagner³¹, Christoph³² i Johann

²⁶ D. Machaj, *Zawsze wierny? Sytuacja wyznaniowa w Uniwersytecie Krakowskim w XVI i XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2015, t. 59, s. 97-113.

²⁷ Aż 12 spośród redaktorów wydawało swoje druki kalendarzowe na przestrzeni XVII w., pozostałych 5 po roku 1700.

²⁸ www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=hanncke_hannke_valentin (dostęp: 24 VII 2021): Valentin Hanncke starszy (ok. 1559-ok. 1618) pochodził z górnośląskich Głubczyc. Pełnił posługę jako pastor we wsi Zator niedaleko Karniowa. Zredagowane przez niego druki kalendarzowe wydawane były we Wrocławiu i Sybinie (dzisiejsza Rumunia). W oficynach śląskich wydane zostały dwa tytuły druków kalendarzowych.

²⁹ www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=hanncke_d._j._valentin (dostęp: 24 VII 2021): Valentin Hanncke młodszy (ok. 1594-1626) był pastorem w Andělskej Horze i w Lubietovej na Spiszu. Druki Hannckena wydawane były we Wrocławiu, w Debreczynie na Węgrzech oraz w Lewoczy na Spiszu. Spośród druków śląskich zachowały się dwa jego tytuły.

³⁰ J. Grünwald, *Christoph Knoll. Ein Beitrag zu seiner Biographie*, „Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte” 1963, t. 42, s. 7-24; Knoll, *Christoph*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 16, Leipzig 1882, s. 320; S. Siebert, *Knoll Christoph*, [w:] *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, t. 4, Hrsg. T. Bautz, Herzberg 1992, s. 159; Christopher Knoll (1563-1630) był znanym obrońcą poglądu o naukowym charakterze astrologii. W 1592 r. jako młody pastor został przyjęty do prawa miejskiego w Szprotawie, zaś cztery lata później został „signatorem” w tamtejszej szkole. Druki kalendarzowe sygnowane jego nazwiskiem publikowane były na Śląsku w latach 1617-1639. Do czasów współczesnych zachowały się cztery tytuły.

³¹ F.O. Gottlieb, *Lexikon der seit dem funfzehenden Jahrhundert verstorbenen und jetztlebenden Oberlausizischen Schriftsteller und Künstler*, t. 6, Görlitz 1806, s. 456; Elias Wagner (1624-1676) urodził się w Lubaniu w rodzinie miejscowego siodlarza. W 1653 r. rozpoczął posługę jako pastor w Ulesiu; parał się matematyką, astronomią i historią. Był redaktorem jednego tytułu śląskiego druku kalendarzowego.

³² K.-D. Herbst, *Die Kalender von Gottfried Kirch*, [w:] *Beiträge zur Astronomiegeschichte*, t. 7, Hrsg. W.R. Dick, J. Hamel, Frankfurt am Main 2004, s. 116-117; www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=neubarth_christoph (dostęp: 24 VII 2021): Christoph Neubarth (1607-1681) pochodził z Bolesławca. Pełnił funkcję pastora w Kościelniku niedaleko Lubania. Jego druki kalendarzowe

Neubarthowie³³) lub też będące protestanckimi intelektualistami, którzy prowadzili pracę naukową (bibliotekarz przy ewangelickim kościele Marii Magdaleny we Wrocławiu Christoph Sarcephalus³⁴) i pedagogiczną (Caspar Hoffmann³⁵, Peter Gothard³⁶, Martin Helwig³⁷, Adam Freytag³⁸, David Fröhlich³⁹, Gottfryd

---

ukazywały się w latach 1635-1682. Publikowane były one głównie na Śląsku, ale także na Węgrzech. Do czasów współczesnych zachowały się cztery jego śląskie tytuły.

- ³³ K.-D. Herbst, *Die Kalender von Gottfried Kirch*, s. 116-117; www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=neubarth_johann (dostęp: 24 VII 2021): Johann Neubarth (1636-1686) był synem Christopa. Podobnie jak ojciec parał się on astrologią. W Lipsku pojawiły się jego pierwsze druki kalendarzowe (na lata 1662-1682). Po powrocie na Śląsk kontynuował po ojcu wydawanie druków kalendarzowych. Pod jego nazwiskiem ukazywały się one na lata 1683-1687. Znane są trzy jego śląskie tytuły.
- ³⁴ www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=sarcephalus_christoph (dostęp: 24 VII 2021): Christoph Sarcephalus (?-1630) z pochodzenia był wrocławianinem. Nieznane pozostaje miejsce jego studiów. Na kartach tytułowych druków kalendarzowych wydawanych do 1607 r. przedstawia się on jednak jako student sztuk wyzwolonych i matematyki. Od 1603 r. określał się jako bibliotekarz przy ewangelickim kościele Marii Magdaleny we Wrocławiu. Z działalności Christopa Sarcephalusa zachowały się dwa wrocławskie tytuły druków kalendarzowych.
- ³⁵ *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2000, s. 279: Caspar Hoffmann (1634-1674) był nauczycielem we wrocławskim Gimnazjum św. Elżbiety i autorem licznych rozpraw o tematyce teologicznej, historycznej oraz tekstów okolicznościowych i poematów. Wśród zredagowanych przez niego druków kalendarzowych zachował się jeden tytuł wydany na Śląsku.
- ³⁶ www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=gothard_peter (dostęp: 24 VII 2021); J.C. Poggenдорff, *Biographisch-Literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der Exacten Wissenschaften*, t. 1: *A-L*, Leipzig 1863, s. 930: Peter Gothard (Gottard) (1575-1633) pochodził z Wrocławia, gdzie pracował jako nauczyciel retoryki oraz historii w tamtejszym Gimnazjum św. Elżbiety, a następnie jako pastor w Sobięcinie niedaleko Wałbrzycha. Na gruncie śląskim wydał dwa tytuły druków kalendarzowych.
- ³⁷ *Encyklopedia Wrocławia*, s. 262; http://www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=helwig_martin (dostęp: 24 VII 2021): Martin Helwig (1573-1618) pochodził z Wrocławia i przypuszcza się, iż mógł być synem słynnego kartografa i rektora szkoły Marii Magdaleny o tym samym imieniu (1516-1574). Martin Helwig młodszy pracował jako nauczyciel we wrocławskiej szkole św. Elżbiety. Na kartach tytułowych swoich druków kalendarzowych określa się jako „Mathematischen Kunst Liebhaber” (miłośnik sztuk matematycznych). W oficynach śląskich wydane zostały dwa tytuły jego druków kalendarzowych.
- ³⁸ *Wybitni ludzie dawnego Torunia*, red. M. Biskup, Warszawa 1982, s. 75-80: Adam Freytag (1608-1650), który pochodził z Torunia, był znanym matematykiem i inżynierem wojskowości. W swojej karierze zawodowej pełnił funkcje nauczyciela matematyki i astronomii w toruńskim Gimnazjum Akademickim, a także wojskowego i nadwornego lekarza w służbie Janusza Radziwiłła. Powszechnie znany jest jako autor dzieła dotyczącego budowy systemu fortyfikacji twierdz pt. *Architectura militaris*. Na gruncie śląskim wydał jeden tytuł druku kalendarzowego.
- ³⁹ www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=froelich_david (dostęp: 24 VII 2021): David Fröhlich (1595-1648) był matematykiem i profesorem gimnazjum w Kieżmarku, a za swoje osiągnięcia naukowe został uhonorowany przez cesarza Ferdynanda III tytułem „Mathematicus Caesareus per Hungariam”. Pod jego nazwiskiem publikowane były druki kalendarzowe z lat 1623-1664, które wydawane były w językach niemieckim, łacińskim, czeskim i węgierskim. W oficynach śląskich wydanych zostało dziewięć tytułów jego druków kalendarzowych.

Hoffmann⁴⁰, Gottfried Kirch⁴¹, Georg Eichler⁴²). Redaktorami śląskich druków kalendarzowych byli także protestanci lekarze (Johann Magirus⁴³, Elias von Löwen⁴⁴).

Choć druki kalendarzowe od początku XVII w. były sporządzane w większości przez redaktorów związanych z kręgami protestanckimi, to dopiero w 1706 r., kiedy sytuacja protestantów na Śląsku zaczęła się stabilizować⁴⁵, pojawiły się nieśmiało nawiązania do protestantyzmu. Przejawem tego mogło być również występujące na karcie tytułowej sformułowanie świadczące o uniwersalności tych druków i chęci dotarcia do czytelników niezależnie od ich wyznania. Miało one mieć następujące brzmienie: „Zum Gebrauch sowol

⁴⁰ www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=hoffmann_gottfried (dostęp: 24 VII 2021): Gottfried Hoffmann (?-1735) pochodził z Jeleniej Góry. Był nauczycielem w lubuskim kolegium. Druki kalendarzowe redagował w latach 1691-1735. Wydawane były one m.in. w Lipsku, Zgorzelcu, Norymberdze, Augsburgu oraz Budziszynie. Na terenie Śląska ukazał się jeden tytuł jego druku kalendarzowego.

⁴¹ K.-D. Herbst, *Die Kalender von Gottfried Kirch*, s. 116-117, 144-145; www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=kirch_gottfried (dostęp: 24 VII 2021): Gottfried Kirch (1639-1710) pochodził z Gubina. Pracował jako nauczyciel w Langgrün, Neundorf, później zaś jako astronom w Coburgu, Gdańsku i Gubinie. Uważany jest on za jednego z najwybitniejszych astronomów niemieckich przełomu XVII i XVIII w. Dzięki instrumentom astronomicznym własnej konstrukcji dokonywał obserwacji ciał niebieskich, a zwłaszcza komet i asteroid oraz zjawisk zaćmień Słońca i Księżyca. Od 1700 r. mieszkał w Berlinie, gdzie wszedł w skład Pruskiej Akademii Nauk. W owym czasie Kirch był również jednym z najpopularniejszych twórców druków kalendarzowych na terenach niemieckiego kręgu językowego. Jego publikacje wydawane były w najważniejszych ośrodkach typograficznych, takich jak: Norymberga, Lipsk, Gdańsk czy też Altenburg, od 1666 r. aż do jego śmierci. Na gruncie śląskim jego druki ukazywały się anonimowo.

⁴² Ch.G. Funke, *Kurtzer Entwurff der Lebens-Geschichte aller bey dem Görlitzischen Kirchen-Dienste So wohl vor als nach der Reformation gewesenen Geistlichen Personen*, Görlitz–Leipzig 1711, s. 100; Georg Eichler (1562-1611) pochodził ze Zgorzelca. Jego karierę rozpoczęła posługa duszpasterska w Leubie i Żytawie, następnie od 1595 r. aż do śmierci był diakonem kościoła św. Piotra i Pawła w Zgorzelcu. W 1586 r. podjął posadę nauczyciela w Gimnazjum Augustum w Zgorzelcu. Poza posługą duszpasterską oraz pracą dydaktyczną znane było również jego zainteresowanie poezją, matematyką i astrologią. Wydał jeden tytuł śląskich druków kalendarzowych.

⁴³ www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=magirus_johannes (dostęp: 24 VII 2021): Johann Magirus (1615-1697) pracował jako lekarz w Berlinie, Zerbst oraz Marburgu. Od 1656 r. był profesorem najpierw matematyki, zaś od 1661 r. medycyny na uniwersytecie w Marburgu. W 1670 r. został mianowany elektorskim nadwornym lekarzem. Jego druki kalendarzowe wydawane były w latach 1646-1672 przede wszystkim w Altenburgu, Lipsku oraz Norymberdze. Na gruncie śląskim wydał dwa tytuły.

⁴⁴ S. Günther, *Löwen Elias von*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 19, Leipzig 1884, s. 311-312; W. Kaczorowski, *Elias von Löben lekarzem miejskim w Byczynie*, „Kwartalnik Opolski” 1995, R. 41, nr 3-4, s. 101-104; H. Koelling, *Geschichte der Stadt Pitschen*, Breslau 1892, s. 90: Nie znamy dokładnego miejsca urodzenia Eliasza von Löwena (Leonibusa) (ok. 1602-1661). Wiadomo jedynie, iż był pochodzenia śląskiego. Wraz z żoną Marią Cunitz przejawiali zamiłowanie do astronomii i astrologii. Do najważniejszych ich prac w tym zakresie należą *Urania propitia, sive tabulae astronomicae mire faciles* oraz *Horologium zodiacale, sive Tabulae perpetuae* [...]. Małżeństwo zamieszkało w Byczynie, gdzie Leonibus pracował jako lekarz miejski. Zredagowany przez niego druk kalendarzowy został wydany w Brzegu.

⁴⁵ J. Szczepankiewicz-Battek, *op. cit.*, s. 7.

der Catholischen als Evangelischen”⁴⁶. Starano się utrzymać druki w duchu pokojowej koegzystencji katolików oraz protestantów i w tym celu unikano publikowana treści, które mogłyby wzbudzać kontrowersje u jednych bądź u drugich.

Śląskie druki kalendarzowe, nawet te publikowane przez osoby wyznania protestanckiego, pozbawione były jakichkolwiek symboli religijnych, takich jak np. róża luterańska, czy też mogących wzbudzić kontrowersje wśród nieprotestantów bezpośrednich odniesień słownych do osoby Lutra. Być może wiązało się to z zapoczątkowanym jeszcze w latach 80. XVI w. okresem kontrreformacji, kiedy widoczna była wyraźna dyskryminacja wydawnictw zredagowanych przez protestantów i posiadających jawne odwołania do osób reformatorów i ich nauk.

Wspomniane powyżej bezpośrednie odwołania do protestantyzmu należały do wyjątku. Śląskie druki kalendarzowe kontrastowały z tymi wydawanymi w krajach niemieckich, w przypadku których na kartach tego typu wydawnictw regularnie wspominano wystąpienie Lutra i wielokrotnie odwoływano się do jego nauki⁴⁷. Na gruncie śląskim, mimo braku bezpośrednich odniesień do protestantyzmu, sama doktryna była niejako przemycana w zamieszczanych tekstach. Być może wynikało to z panujących na Śląsku nastrojów religijnych, braku swobodnych praktyk religijnych protestantów, szczególnie w okresie kontrreformacji.

Treści związane z doktryną protestancką zamieszczane były w części kalendarzowej. Już na pierwszych kartach druków w ramach tzw. rewolucji rocznych oraz kościelnych, a także tablic kalendarzowych pojawiały się odwołania do najważniejszych świąt protestanckich. W ramach prognostyku zamieszczano je zaś w postaci fragmentów Pisma Świętego w języku niemieckim, komentarzy oraz nauk moralnych, a także wezwania do Boga, które pojawiało się przy prognozach astrologicznych.

W ramach tablic kalendarzowych pojawiały się informacje o niedzielnych czytaniach dla katolików i protestantów. Stanowiły one stałą pozycję w drukach kalendarzowych ukazujących się na Śląsku i w krajach niemieckich, zarówno u redaktorów protestanckich, jak i katolickich. Z kolei na gruncie polskim i czeskim zamieszczana była jedynie informacja na temat czytań zgodnie z przyjętym przez katolików kalendarzem liturgicznym⁴⁸. W czeskich drukach kalendarzowych w tej konwencji wydawane były druki niezależnie od konfesji i kraju pochodzenia redaktora.

⁴⁶ *Schlesischer Allmanach oder Tage-Register, Auf das Jahr [...] Zum Gebrauch so wobl der Catholischen als Evangelischen [...] (na lata 1717-1741); Schlesische Instanzen-Notitz, oder Address-Kalender auf das Jahr M DCC XLIII. Zum Gebrauch sowol der Catholischen als Evangelischen, Darinnen befindlich Die hohen und niederen Colegien, Instanzen, auch hohe und niederen Geistlichen in Fürstenthüern und Städten des Landes Schlesien [...].*

⁴⁷ K.-D. Herbst, *Die Rezeption der Reformation...*, s. 315-350.

⁴⁸ *Por. Kalendarz polski y ruski Swiąt Rocznych y Biegow Niebieskich [...] na rok panski M.DCCIV [...] przez M. Kazimierza Franciszka Twaitera Filozofiey y Medycyny Doktorá wyrachowany [...] (Kraków); Kalendář Hospodářský a Kancellářský ku potřebě Auřednikům Pisařům Prokurátorům Kupcům a Obdooby wsseligaké wedeucým. k Letu Páně M. DC. XXXVI. [...] Wydáný od D. Dawida Herlicya [...] (Praga).*

Głównym zadaniem wydawnictw kalendarzowych było wskazywanie orientacji w czasie w obrębie jednego roku. Tę funkcję spełniać miały zamieszczane w druku tablice kalendarzowe. Wśród funkcji temporalnej wyróżnić można **retrogresję temporalną**, przejawiającą się odwoływaniem do najważniejszych wydarzeń z dziejów chrześcijaństwa, państwa czy też miejscowej społeczności (tablice chronologiczne), **kommemoratywną**, gdyż na kartach druków kalendarzowych ich użytkownicy poprzez swoje notatki mogli upamiętniać „tu i teraz”, oraz **prognostyczną**, bowiem w obydwu częściach druku – czy to przy pomocy symboli, czy w formie opisowej – publikowane były przepowiednie astrologiczne dotyczące przyszłości bliższej i tej dalszej⁴⁹.

Druki kalendarzowe stanowiły próbę połączenia dwóch koncepcji czasu: linearnej i cyklicznej. Protestantyzm, podobnie jak cały chrześcijański świat, cechuje linearne postrzeganie czasu. Swój początek upatruje w stworzeniu świata, na osi czasu umieszczone są kolejne wydarzenia w historii zbawienia, wszystko zaś zmierza ku nieuniknionej paruzji. Ważnym wydarzeniem w dziejach ludzkości były narodziny Chrystusa i Jego śmierć na krzyżu, gdyż dzięki nim człowiek stał się nowym stworzeniem, a jego istnienie zyskało nową jakość. Ponadto dysponujemy tu wizją czasu cyklicznego, związanego z cyklem wegetatywnym, a także z kolejnymi świętami w obrębie roku kościelnego. Wizja niepewności wobec upływającego czasu, strach o przyszłość swoją i najbliższych sprawiały, iż czytelnik często poszukiwał ukojenia i poczucia bezpieczeństwa w religii. To ona nadawała jego życiu sens i pozwalała stawić czoła wszelkim przeciwnościom losu⁵⁰.

Przejawem pokojowej koegzystencji protestantów i katolików na Śląsku było szybkie przyjęcie przez śląskie środowiska luterzańskie reformy kalendarza – jeszcze w 1584 r. Znakiem tego było zamieszczanie na kartach śląskich druków kalendarzowych podwójnych wykazów dni, o czym informowało już na karcie tytułowej sformułowanie: „neu und alt kalender”. Protestanci śląscy nie wykazywali zbytniego oporu przed przyjęciem nowego kalendarza, inaczej niż miało to miejsce w krajach niemieckich⁵¹. Było to zapewne związane z wpisaniem w doktrynę społeczną protestantyzmu pragmatyzmem. Wielu spośród śląskich protestantów łączyły bowiem kontakty handlowe z Rzeczpospolitą, gdzie zreformowany kalendarz został przyjęty prawie dwa lata wcześniej⁵². Podwójna rachuba czasu była w środowiskach protestanckich szeroko stosowana. Kalendarz gregoriański miał zastosowanie w życiu gospodarczym, juliański zaś – w praktykach religijnych.

⁴⁹ M. Janik, *Polskie kalendarze astrologiczne epoki saskiej*, Lublin 2003, s. 231.

⁵⁰ Z. Pasek, *Kultura religijna protestantyzmu*, Kraków 2014, s. 49-50.

⁵¹ Kalendarz gregoriański w krajach niemieckich był przyjmowany dużo później. Juliańska rachuba czasu traktowana była w drukach kalendarzowych jako obowiązująca, zaś kalendarz zreformowany tylko jako dodatek, stosowany jedynie przy kontaktach z regionami, w których już obowiązywał. Przykładem na to może być druk wydany w Erfurcie *Der grosse Alt und New Schreib-Calendar Auff das Jahr [...] M.D.C.L [...] Mit Fleiß gefertigt Durch M. Georgium Schultziuum [...]*.

⁵² W. Korta, *Śląsk wobec gregoriańskiej reformy kalendarza*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, t. 4, Katowice 1976, s. 168-169.

Do kwestii posługiwania się kalendarzami nowym i starym odnosi się anonimowy redaktor druku pt. *Neuer, Verbesserter und Alter Hauß- Wirthschafftis- und Schreib-Kalender* [...]. Podkreślał on, iż zabieg zamieszczania ich obok siebie jest niezbędny ze względu na fakt nieprzyjęcia rachuby gregoriańskiej przez wielu protestantów z różnych krajów⁵³.

Wykazy dni według kalendarzy gregoriańskiego oraz juliańskiego publikowane były również na gruncie polskim i niemieckim z uwagi na osoby innowierców i panującą tam względną tolerancję religijną. Odmienne jednak było na gruncie czeskim, gdzie wydawane druki posiadały jedynie tablice z wykazem dni według nowego stylu (*Pražský Nowý Kalendarz Hospodářský a Kancellářský* [...])⁵⁴. Przemawiały za tym zapewne względy religijne, katolickie wyznaczenie przedstawicieli dynastii habsburskiej.

Fundamentalnym aspektem doktryny luteranckiej, jak również kalwińskiej był stosunek do kwestii źródeł wiary. Jak powszechnie wiadomo, w Kościele katolickim były nimi Pismo Święte oraz Tradycja wraz z przekazem o kanonie świętych i nauczaniem Ojców Kościoła. W Kościele ewangelickim normatywne znaczenie miała tylko Biblia jako historia zbawienia narodu izraelskiego oraz świadectwo o Jezusie Chrystusie, zgodnie z zasadą *sola Scriptura*. Normy moralne zawarte w Piśmie Świętym obowiązują wszystkich wiernych i stanowią prawo, któremu trzeba się bezwzględnie podporządkować. Za jego głównego autora uważano Ducha Świętego, który wzbudzał wiarę w sercach apostołów i wszystkich wyznawców Chrystusa. Dlatego też Biblia jest jedyną wykładnią prawd wiary i norm życia w Kościele. Do jej ciągłego czytania i poznawania zobowiązani są więc wszyscy wierni niezależnie od wykształcenia i wykonywanego zawodu. Zgodnie z doktryną protestancką sądzono, iż dla zbawienia chrześcijanina fundamentalną rolę odgrywa łaska Boża oraz znajomość Słowa Bożego, które powinno być powszechnie dostępne bez zbędnych „ludzkich dodatków”⁵⁵.

Zadaniem druków kalendarzowych miała być również pomoc w poznawaniu treści biblijnych. W ramach części kalendarzowej publikowane były tzw. rewolucje roczne, czyli wykazy wydarzeń wraz z ich datą lub też z liczbą lat, które od nich upłynęły. Wśród nich najliczniejszą grupę stanowiły te dotyczące zdarzeń opisanych w Starym Testamencie, takie jak: stworzenie świata, potop, wyjście Żydów z Egiptu, zburzenie Jerozolimy, niewola babilońska, zburzenia miast Sodomy i Gomory. Przywoływane wydarzenia z Nowego Testamentu ograniczały się jedynie do trzech o charakterze fundamentalnym: narodziny, męka i zmartwychwstanie Chrystusa. Wśród wspomnianych w rewolucjach rocznych dat w drukach redaktorów wywodzących się ze środowiska protestanckiego brak jest tych związanych z żywotami świętych czy też rokiem pontyfikatu obecnego papieża. Ten ostatni

⁵³ *Neuer, Verbesserter und Alter Hauß-Wirthschafftis und Schreib-Kalender Auff das Jahr MDCCXIV* [...] *Auff Schlesien und Lausitz gestellet durch VALENTINI Hankens Continuatore* [...].

⁵⁴ A. Bryłka-Jesioneck, *Siedemnastowieczna codzienność w świetle czeskich druków kalendarzowych (w zbiorach Archiva hlavního města Prahy)*, „Pražský sborník historický” 2018, t. 46, s. 238.

⁵⁵ J. Harasimowicz, *Śląski luteranizm wieku Reformacji – próba charakterystyki*, „Sobótka” 1984, t. 39, z. 4, s. 499.

pojawiał się w drukach kalendarzowych katolickich redaktorów. Brak tego typu informacji związany był zapewne z nauką Lutra, który nawoływał do przywrócenia Kościołowi jego pierwotnej prostoty i formy, jaką miał w czasach apostołskich⁵⁶.

Wyjątek stanowiło tu wspomnienie – jednego z nielicznych uznawanych przez protestantów soborów – soboru w Nicei. Wydarzenie to uznane zostało za istotne dla przeciętnego czytelnika i znalazło się na kartach druków kalendarzowych pastora Christoph Knolla. Informacja na ten temat pojawiła się w ramach rewolucji kalendarzowych i ograniczała się jedynie do podania liczby lat, które upłynęły od tegoż wydarzenia⁵⁷.

W przeciwieństwie do druków kalendarzowych pochodzących z ośrodków niemieckich, w tych śląskich brak w tym miejscu odniesień do wystąpień Lutra. Dopiero w drukach kalendarzowych wydanych pod koniec wojny trzydziestoletniej i po pokoju westfalskim zaczęto odwoływać się do historii ruchu reformacyjnego. Przejawem tego było zamieszczenie w ramach tzw. rewolucji rocznych w druku Johanna Magirusa informacji o najważniejszych wydarzeniach związanych z dziejami protestantyzmu na Śląsku. Wśród nich znalazły się m.in. wspomnienie przyjęcia luteranizmu na Śląsku, objęcie urzędu pastorskiego we wrocławskim kościele Marii Magdaleny przez Johanna Hessa w 1523 r. czy też wspomnienie nadania przez cesarza Rudolfa II listu majestatycznego dla Śląska w 1609 r., który miał zagwarantować protestantom wolność wyznania i równość konfesji⁵⁸. Z kolei w druku nyskim zredagowanym na rok 1641 przez Georga Gebharda wśród wydarzeń historycznych pojawiło się wspomnienie narodzin poety i teologa kalwińskiego Martina Opitza (Opitiusa) (1597-1639)⁵⁹. Pojawiło się ponadto wspomnienie dysputy z 1539 r. między katolikami a ewangelikami o mocy chrztu w zgładzeniu grzechu pierworodnego⁶⁰. Mała liczba wzmianek o charakterze konfesyjnym może świadczyć o potrzebie neutralności religijnej, gdyż druki kalendarzowe adresowane były zarówno do ludności katolickiej, jak i protestanckiej.

W śląskich drukach kalendarzowych występuje również nawiązanie do najważniejszych świąt w ciągu roku kościelnego. W ramach tzw. rewolucji kościelnych podawane były informacje odnoszące się do liczby tygodni i dni między najważniejszymi świętami obchodzonymi w Kościele luterskim, tj. między Bożym Narodzeniem a ostatkami („Festnacht”) i Wielkim Postem oraz pomiędzy świętem Zesłania Ducha Świętego

⁵⁶ K. Pomian, *Historia między retoryką a teologią. Niektóre problemy myśli historycznej doby Odrodzenia i Reformacji*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1964, t. 9, s. 52-53.

⁵⁷ *New und Alt Schreib Calender auff das Jahr MDC XXXVI [...] Gestellet durch CHRISTOPHORUM CNOLLIUM von Sprottau den Jüngern Pfarrern zur Eylaw [...]*.

⁵⁸ *Johannis Magiri D. Neuer und Alter Schreib-Calender auff das Jahr [...] M. DC.XLVIII [...] Auff der Käyserlichen Stadt Breßlaw unnd des Fürstenthumbs Schlesien Horizont gerichtet [...]*.

⁵⁹ *New und Alter Schreib Kalender, Sambt Astronomischer Vorsagung Astrologischer Muthmassung Und Historischer Auffmerckung. Auffs Jahr [...] MDC XXXXI [...] gerichtet und gestellet durch Georgium Gebhardum Cruciburgensem Silesium [...]*.

⁶⁰ *Ibidem*.

a Adwentem⁶¹. Podawano również daty najważniejszych świąt ruchomych, tj. Wielkanocy oraz Trójcy Świętej. Rok kościelny dzielony był na półrocze Pana i półrocze Kościoła. W skład półrocza Pana wchodziły trzy wymienione w ramach rewolucji kościelnych najważniejsze święta: Boże Narodzenie, Wielkanoc oraz Zesłanie Ducha Świętego. Obok tych świąt w tablicach kalendarzowych śląskich druków zaznaczane były również trzy święta maryjne: Oczyszczenie (2 II), Zwiastowanie (25 III) i Nawiedzenie (2 VII). Maria – według teologów luterańskich – stanowiła dla wiernych wzór do naśladowania, choć podobnie jak każdy została odkupiona dzięki męce i śmierci Chrystusa na krzyżu⁶².

W tablicach kalendarzowych zaznaczone były również święta obchodzone przez protestantów ku czci apostołów, a także pamiątka umarłych (1 XI)⁶³. Pojawiały się w nich również wspomnienia świętych Kościoła katolickiego, którzy dla ewangelików funkcjonowali jako przykłady osób obdarzonych łaską Bożą. Ich przykład miał więc znaczenie głównie dydaktyczne, mógł się przyczynić do umocnienia wiary i czerpania wzorców odpowiednich postaw religijnych oraz moralnych⁶⁴. Każdy chrześcijanin powinien ich naśladować, bowiem ich życie było przykładem prawdziwego oddania się służbie Bożej i drogą ku zbawieniu. Być może było to również związane z tradycją sięgającą jeszcze czasów średniowiecza i kalendarzy w obrębie ksiąg liturgicznych⁶⁵. Wszystkie one oznaczone są na kartach śląskich druków kalendarzowych kolorem czerwonym. W tablicach kalendarzowych, w odróżnieniu od tych zamieszczonych w wydawnictwach z nie tak odległych miast niemieckich, brak z kolei dat dziennych ważnych dla protestantów, takich jak np. 10 listopada (dzień urodzin Lutra)⁶⁶ czy też 25 czerwca (pamiątka Konfesji Augsburskiej)⁶⁷.

⁶¹ Np. *JOHANNIS NEUBARTHI continuirter Neuer, Verbesserter und Alter Schreib-Kalender Auf das Jahr [...] MDCCXXXIV [...] Zum Gebrauch der Lande Schlesien, Lausitz und anderer venachbarten Oerter [...]*; Przykładowo Wielkanoc w 1734 r. przypadała według nowego porządku na 24 kwietnia, z kolei kalendarz sprzed reformy ustalał jej datę na 14 kwietnia. W ramach rewolucji rocznych podane zostały również długości okresów pomiędzy Bożym Narodzeniem a ostatkami, które wynosiły 10 tygodni i 2 dni oraz 8 tygodni i 5 dni odpowiednio według starego i nowego porządku, a także odstęp czasowy między Zielonymi Świątkami a Adwentem – to 24 tygodnie lub 26 tygodni.

⁶² M. Wiśłocki, *Miejsce i rola Marii w ewangelickiej teologii, pobożności i sztuce Pomorza w XVI i XVII wieku*, [w:] *Doskonałość, zbawienie, rodzina. Z badań nad protestantyzmem*, red. Z. Pasek, Kraków 2005, s. 19.

⁶³ *Ku chrześcijaństwu jutra...*, s. 168-169; J. Szczepankiewicz-Battek, *op. cit.*, s. 59; Śląscy protestanci nie odrzucali tak radykalnie kultu świętych, jak np. miało to miejsce w państwach niemieckich. Na terenie Śląska w tamtym czasie w wielu świątyniach luterańskich, które zostały przejęte od katolików, nie usuwano figur i symboli związanych z kultem maryjnym i ze świętymi.

⁶⁴ M. Wiśłocki, *op. cit.*, s. 15.

⁶⁵ *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957, s. 85.

⁶⁶ Por. *Grosser Alt- und Neuer Schreib-Calender [...] nach der Geburt Jesu Christi M. DC. LXXIX. [...] Mit Fleiß gestellet und beschreiben zu Dresden Durch L. Michael Krügnern [...]* (Leipzig).

⁶⁷ Por. *Alter und Neuer Schreib Calender [...] auff: Jahr MDCXLIV [...]* gestellet Durch Rudolphum Buchbach [...] (Dreßden).

Z kolei w Kościele reformowanym nie przywiązywano zbytnej wagi do obchodów świąt w ciągu roku kościelnego. Twierdzono, iż są one tradycją pozbawioną umocowania biblijnego. Zalecenia odnośnie do obchodów niedzielnych i świąt takich jak Boże Narodzenie, Nowy Rok, Wielkanoc, Wniebowstąpienie i Zesłanie Ducha Świętego zawarto w „Porządku Kościelnym Palatynatu” (1563). Z czasem wśród ważnych świąt znalazły się również Epifania oraz Wielki Czwartek i Wielki Piątek⁶⁸.

Poszczególne dni w ciągu roku w nowożytnych drukach kalendarzowych oznaczano więc za pomocą kalendarza świąt i wspomnień świętych, ale także tzw. litery dziennej według cyklu słonecznego, a także liczby porządkowej w obrębie danego miesiąca. Tego typu praktyka w kalendarjografii europejskiej była zapewne przejawem przywiązania do tradycji komputystycznej.

Szczególne rangę zarówno dla katolików, jak i protestantów miała niedziela. W Kościele luterzańskim określano ją jako „Dzień Pański” i obchodzono jako pamiątkę zmartwychwstania Jezusa Chrystusa, jako małą Wielkanoc⁶⁹.

Już od XV w. wraz z popularyzacją ruchu *devotio moderna* w świadomości społecznej coraz bardziej dawała o sobie znać potrzeba dbania o własny, dużo głębszy rozwój duchowy. Za nim podążało pragnienie studiowania Pisma Świętego. To właśnie w tym czasie zaczęły być publikowane pierwsze przekłady Biblii na język narodowy⁷⁰. W lepszej orientacji w treściach biblijnych miała pomóc również lektura druku kalendarzowego, w którym w obrębie tablic kalendarzowych pojawiały się wskazania tematów niedzielnych czytań. Oddzielnie prezentowane były te przeznaczone dla katolików i dla protestantów. Oznaczenie czytania przeznaczonego dla ewangelików zamieszczone było w ramach kolumny z wykazem dni zgodnie z kalendarzem juliańskim⁷¹. Dodatkowo zawierały one również informacje dotyczące numeru rozdziału, z którego pochodziły, wraz z imieniem ewangelisty. Orientacja w tematyce niedzielnych czytań musiała być niezwykle istotna szczególnie w okresie wojny trzydziestoletniej, kiedy ewangelicy zmuszeni byli do odprawiania nabożeństw w domach prywatnych lub w lasach⁷².

Tematy czytań zamieszczane były jako wyróżnienie niedzieli, jako dnia dla protestantów szczególnie ważnego, wspomnienie Zmartwychwstania Chrystusa⁷³. Oto przykład zapisu tematów niedzielnych czytań na dwie kolejne styczniowe niedziele:

⁶⁸ K. Karński, *op. cit.*, s. 158.

⁶⁹ *Ku chrześcijaństwu jutra...*, s. 168.

⁷⁰ D. Dolański, *op. cit.*, s. 97.

⁷¹ Rozróżnienia czytań dla katolików i ewangelików brak w druku, związanego ze środowiskiem krakowskim, Bernharda z Krakowa *Almanach auff das 1601 Jahr [...] Durch Bernardum Cracker, der freyen Künste Magistrum, und der Philosophy Doctorem Krackaw. Gestellet auff den Meridian der Keyserlichen Stadt Breslaw [...]*.

⁷² K. Matwijowski, *Studia i szkice z dziejów protestantyzmu na Śląsku. Od ukształtowania się wyznania do działalności pietystów*, red. L. Ziátkowski, Wrocław 2015, s. 42.

⁷³ A. Zuberbier [et al.], *Porównanie wyznań: rzymsko-katolickiego, prawosławnego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego*, Warszawa 1988, s. 53.

(13 stycznia): Von der Hochzeit zu Cana in Galilea| Joh. 2| Catholicis idem.| Evan. Matt. Am 2 Cap.

(21 stycznia): Vom Außsätzigen und Gichtbrüchtigen| Matt. 8| Catholicis idem.| Evan. Luc. Am 2. Cap.⁷⁴

Ponadto w przyswajaniu treści religijnych miały pomóc zamieszczane w części niekalendarzowej komentarze do Słowa Bożego oraz nauki moralne. O prostotę i skromność godną prawdziwego chrześcijanina apelował np. pastor ze Szprotawy Christopher Knoll w swoim druku kalendarzowym na rok 1625. Na podstawie przykładów biblijnych tłumaczył czytelnikom, iż osoba, która świętuje, bierze udział w uroczystościach kościelnych, powinna mniejszą uwagę przywiązywać do aspektów zewnętrznych, takich jak np. własny wygląd⁷⁵.

W nauczaniu Lutra kwestia zbawienia pozostaje w woli i łasce Boga. Negowany jest jakkolwiek udział człowieka w procesie zbawienia. Dzięki wierze, która traktowana była jako dar od Boga, człowiek przyswaja sobie zbawienie⁷⁶. Z kolei dobre uczynki, uznawane przez katolików za warunek konieczny do zbawienia, wynikają z wiary. Przez protestantów nie są one postrzegane jako zasługa przed Bogiem. Człowiek sam z siebie, bez Bożego wsparcia nie jest zdolny do żadnego uczynku, który by nie posiadał grzesznego charakteru. Dobrym może więc być tylko i wyłącznie dzięki łasce Boga⁷⁷. Teza ta przynosiła niebezpieczeństwo demoralizacji i rozkładu podstawowych więzi społecznych⁷⁸. Pogląd ten został złagodzony w nauczaniu Melanchtona, który uważał, iż człowiek może przyczynić się do swego zbawienia poprzez czynienie „dobrych uczynków”⁷⁹. Odmienne kwestię zbawienia przedstawiał Kościół ewangelicko-reformowany. Bóg Ojciec postrzegany był jako surowy sędzia, który z góry przeznacza ludzi do zbawienia lub potępienia. Moralne postępowanie i nienaganna postawa ma być potwierdzeniem tego, że zbawienie zostało zdobyte.

Zgodnie z nauczaniem Lutra człowiek może zostać rozgrzeszony i zbawiony tylko dzięki usprawiedliwieniu. O to powinien prosić Boga w swej modlitwie. Prośby o usprawiedliwienie i darowanie win pojawiają się przy okazji prognoz astrologicznych. Treści astrologiczne pojawiały się na kartach druków kalendarzowych, mimo iż dla nauczania Lutra charakterystyczny był negatywny stosunek do wszelkiego rodzaju przepowiedni, wróżb i determinizmu planet. Luter twierdził bowiem, że są one sprzeczne z twierdzeniem

⁷⁴ *Neu-und Alter Hauß-Wirtschafts-und Schreib-Calender Auff das Jahr M. DC. LXXX [...] Auff Schlesien und Laufnitz gestellet durch CHRISTOPHORUM NEUBARTHUM, Bol. Sil. VAL. Hanckens Contin [...].*

⁷⁵ *New und Alt Schreib Calender auff das Jahr [...] M DC XXV [...] Gestellet durch CHRISTOPHORUM CNOLLIIUM Senioreem Bolesl. Silesium, der Christlichen Gemeine zur Sprottau 32 jährigen Diaconum [...].*

⁷⁶ A. Wielomski, *Mysł polityczna reformacji i kontrreformacji*, t. 1: *Rewolucja protestancka*, Radzymin 2013, s. 87.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 85.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 111.

⁷⁹ D. Dolański, *op. cit.*, s. 48.

o wolnej woli człowieka. Mimo tego na kartach śląskich druków kalendarzowych redaktorów protestanckich aż roi się od różnego rodzaju prognoz astrologicznych. Dotyczyły one najważniejszych dziedzin życia przeciętnego czytelnika. Były wśród nich przewidywania dotyczące: pogody w poszczególnych miesiącach lub też porach roku, częściowych i całkowitych zaćmień Słońca i Księżyca (ich wpływu na życie na Ziemi), zaraz, chorób oraz profilaktyki zdrowotnej, konfliktów zbrojnych i niepokojów społecznych, kruszców kopalnych i hutnictwa, urodzajów i plodów rolnych, pożarów i innych klęsk żywiołowych, znaków zodiaku odpowiadających danym miastom i ziemiom, a także losów poszczególnych państw i regionów⁸⁰.

Opinia na temat astrologii drugiego z reformatorów niemieckich, Melanchtona, nie mogła być negatywna. Może o tym świadczyć współpraca z niemieckim humanistą Joachimem Camerariuszem Starszym przy pierwszym pełnym przekładzie z języka greckiego astrologicznego dzieła *Czworoksiąg (Tetrábiblos)* Klaudiusza Ptolemeusza⁸¹. Ponadto na temat astrologii i przepowiadania przyszłości z ruchu ciał niebieskich wypowiedział się w swym dziele *Fizyka*. Twierdził on, iż gwiazdy i planety, a także inne zjawiska astronomiczne nie mają wpływu na losy człowieka. Wszystkie one są dziełem Bożym i są wyrazem Jego woli. Za ich pośrednictwem Bóg ostrzega, napomina i wymierza sprawiedliwość grzesznikom. Opinia ta pojawiała się często na kartach śląskich druków kalendarzowych i była podzielana również przez redaktorów protestanckich.

Pogląd na temat ciał niebieskich jako wyrazicieli woli Bożej w swoim druku sformułował np. Christoph Knoll. W swoim wywodzie cytował fragmenty Pisma Świętego, Psalmu 19: „Die Himel erzehlen die Ehre Gottes und die Feste verkündiget seiner Hände Werke” czy też Psalmu 136: „Der die Himel ordentlich gemacht hat”. Posiłkując się fragmentami biblijnymi, przekonywał, że to Bóg stworzył słońce, księżyc i gwiazdy, oddzielił dzień od nocy, daje człowiekowi znaki, czas, dzień i rok. Dane przez niego znaki – w postaci występujących zaćmień, pojawiających się komet, odpowiedniego układu ciał niebieskich – miały przestrzegać przed przyszłymi zdarzeniami. W wielu miejscach na kartach druków kalendarzowych pojawiała się jednak opinia, że pomimo widocznych na niebie znaków przestrzegających przed mającymi nastąpić z woli Bożej nieszczęściami prognoza niekoniecznie musi się spełnić. Redaktorzy apelowali do czytelników o modlitwę przebiegalną do Boga, prawdziwy żal za grzechy i przestrzeganie Bożych przykazań. Ich zdaniem jedynie szczere nawrócenie może powstrzymać karę Bożą⁸².

⁸⁰ Np. *New und Alter Schreib-Kalender Auff das Jahr [...] 1626 Auff Ober und Nider Schlesien und die umbliegende Länder gestellet Drch Valentinum Hanncken von Seyferßdorff Pharrherrn zu Rockus [...]*.

⁸¹ J. Włodarczyk, G. Muszyński, *Wstęp*, [do:] Klaudiusz Ptolemeusz, *Czworoksiąg (Tetrábiblos)*, tłum. G. Muszyński, Wrocław 2012, s. 48.

⁸² *Calendarium Generale Perpetuum, Ein Allgemeiner Calender auff alle und jede Jahr, biß ans Ende der Welt jederman nützlich zugebrauchen [...] Gerechner und beschriben Durch CHRISTOPHERUM CNOLLIIUM Boleslaviensem [...]*.

Protestanci bardzo często szukali odpowiedzi na pytanie o przyczyny nieszczęść i kataklyzmów spotykających ludzi w burzliwych, siedemnastowiecznych realiach życia codziennego. W nauczaniu Lutra przyczyn wszystkich nieszczęść można upatrywać w dwóch źródłach: jako słusznej kary za ludzkie grzechy i słabości oraz jako skutek działania szatana kuszącego do złego. W jego przekonaniu diabeł skłaniał człowieka do grzechu, a ten w każdym przypadku zasługiwał na karę. Dla protestantów samo powstrzymywanie się od popełniania grzechów to zewnętrzny wyraz zbawienia, zaś czynienie zła – oddalania się od niego. Kara za grzechy popełnione przez ludzi uczestniczących w powszechnej grzeszności wynika ze sprawiedliwego wyroku Boga⁸³. Nie należy jednak zapobiegać wojnom i niepokojom społecznym za wszelką cenę. Wszystkie one posiadają głębszy sens, mają zapobiec większym nieszczęściom i nakłonić ludzi do nawrócenia z drogi grzechu⁸⁴.

O darowaniu win i łasce Boga pisze redaktor druku na 1692 r. Przy prognozach wiosennych pojawiło się pełne nadziei zdanie: „Der allerhöchste Gott regire doch jetzt da der Himmel so friedliche Aspecten darstellt/ der Menschen Herzen daß sie vom Kriegen zum Freiden schreiten möchten”⁸⁵.

Tylko przez wiarę (*sola fide*) człowiek może uzyskać zbawienie. Wiara ta polega nie tylko na przyswojeniu prawd o Stwórcy i historii zbawienia, ale także na całkowitym zaufaniu⁸⁶. Bardzo często na ostatniej karcie druku pojawiały się sentencje będące wyrazem zawierzenia Bogu, dziękczynienia za bezpiecznie i zdrowo przeżyty rok. Zamykały one prognozyk. W druku pedagoga Gottfrieda Hoffmanna wyrażone zostało przekonanie o przemożnym wpływie woli Bożej na życie i kondycję ludzką: „An Gottes Segen ist alle unsere Nahrung und Arbeit gelegen/ und also auch die Fruchtbarkeit der Erden: es kommt also nicht auf das Gestirne an/ daß ein fruchtbar Land viel oder wenig trägt/ sondern alles auf den Segen des Herrn”⁸⁷.

Reformacja i będący jej rezultatem protestantyzm przyniosły zmiany w kwestiach nie tylko religijnych, ale także społecznych i gospodarczych⁸⁸. Coraz popularniejsze stawały się bowiem poglądy teologów dotyczące świeckich przejawów życia codziennego, związanych ze sferą *profanum*. Zgodnie ze społecznym wymiarem doktryny protestanckiej w życiu człowieka bardzo istotna jest praca. Każdy człowiek powołany bowiem został do spełnienia pewnej roli społecznej. W swojej pracy odgrywa rolę Bożego narzędzia i jest

⁸³ Z. Pasek, *op. cit.*, s. 67-78.

⁸⁴ M. Hintz, *Chrześcijańskie sumienie. Rozważania o etyce ewangelickiej*, Katowice 2006, s. 135.

⁸⁵ *Johannis Neubarthi continuirter Neu und Alter Schreib-Calender Auff das Jahr [...] MDCXCII [...] Zum Gebrauch der Lande Schlesien Lausitz und anderer venachbarten Oerter mit fleiss gestellet und beschrieben [...]*.

⁸⁶ *Ku chrześcijaństwu jutra...*, s. 164-165.

⁸⁷ *Neuer, Verbesserter, In allen Stücken übereinstimmender Schreib-Calender, Auf das Jahr M DCC XXXIX [...] Aufgesetzt durch Gottfried Hoffmann [...]*.

⁸⁸ G. Wąs, *Reformacja i władza. Reformy chrześcijaństwa w nurcie reformacji a spory o władzę na Śląsku w XVI i w pierwszym dwudziestoleciu XVII wieku*, Kraków 2017, s. 9.

wyrazicielem woli Bożej⁸⁹. Według Melanchtona człowiek ponosi odpowiedzialność przed Bogiem za swoje postępowanie w życiu codziennym. Stwórca uświęca pracę i w ten sposób staje się ona powołaniem i drogą do zbawienia. Dlatego też każdy wierny powinien jak najskrupulatniej wypełniać swoje codzienne obowiązki. Praca, zgodnie z doktryną protestancką, kojarzona jest przede wszystkim z wysiłkiem fizycznym. Chrześcijanin, zgodnie z nauczaniem Lutera, to osoba aktywna, przyjmująca wyzwania i problemy tego świata⁹⁰. Do rangi symbolu urósł protestancki model pracowitości i skrupulatności⁹¹.

Z kolei w nauczaniu Kalwina doszło do całkowitego przewartościowania pracy. Wszelkie sukcesy zawodowe postrzegane być mogą jako przejaw przychylności Niebios i dowód na posiadanie szczególnej łaski Boga⁹².

Widoczne jest to również na kartach śląskich druków kalendarzowych. Ludzkiej pracy i codziennym zajęciom poświęcona jest bowiem cała zawartość tych wydawnictw. Ich głównym zadaniem, poza orientacją w czasie bieżącym, była pomoc w obowiązkach stojących przed czytelnikami. Lektura druków przynosi obraz człowieka zatroskanego o swój codzienny byt. Szczególnie od drugiej połowy XVII w. na ich kartach pojawiały się porady dotyczące prowadzenia gospodarstwa wiejskiego. Stały się one zapewne dla przeciętnego czytelnika podręcznym kompendium wiedzy, dzięki któremu zyskiwał on orientację w kolejności wykonywania prac wokół gospodarstwa domowego w poszczególnych miesiącach w ciągu roku kalendarzowego⁹³. Miały one postać różnego rodzaju rad i wskazówek odnoszących się do tematyki weterynaryjnej, rolnictwa czy też ogrodnictwa⁹⁴. W wielu przypadkach zaczerpnięte były one zapewne z bardzo popularnych w owym czasie poradników gospodarskich⁹⁵, a także zdroworozsądkowej wiedzy potocznej, opartej na własnych obserwacjach i doświadczeniu redaktora. Przykładowe teksty tego typu mogły dotyczyć uprawy poszczególnych rodzajów zbóż, takich jak jęczmień czy owies, a także hodowli trzody chlewnej i sposobów pozbywania się szkodników, takich jak np. krety. Celom praktycznym

⁸⁹ M. Hintz, *Chrześcijańskie sumienie...*, s. 163-164.

⁹⁰ Idem, *Marcin Luter – ojciec etyki ewangelickiej*, [w:] M. Luter, *Pisma etyczne*, red. M. Hintz, Bielsko-Biała 2009, s. 13.

⁹¹ *Ibidem*, s. 26.

⁹² M. Hintz, *Chrześcijańskie sumienie...*, s. 165.

⁹³ *Neu-und Alter Hauß-Wirtschafts-und Schreib-Calender Auff das Jahr M. DC. LXXXV. [...] Auff Schlesien und Laußnitz gestellet durch CHRISTOPHORUM NEUBARTHIUM, Bol. Sil. VAL. Hanckens Contin [...]*: „Nu wollen wir etliche unterschiedliche Regeln einfhren so zum Hau- Feld- und Gartenwesen dienlich”; *Neu-und Alter Hauß-Wirtschafts-und Schreib-Calender Auff das Jahr M. DC. LXXXVIII [...]*.

⁹⁴ Por. B. Baranowski, *Tematyka gospodarstwa wiejskiego w kalendarzach z XVIII i początków XIX w.*, [w:] *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, t. 3, z. 2, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1960, s. 65.

⁹⁵ Np. redaktorzy śląskich druków kalendarzowych mogli zapewne korzystać z jednego z najpopularniejszych nowożytnych poradników: J. Seklucjan, *Oeconomia albo Gospodarstwo. To iest nauka iako się uuselki kresciański czlouuiek uu gospodarstuuie sprauuouuuac ma*, Królewiec 1545 (przedr. Z. Celichowski, Kraków 1890).

służyły również zamieszczane w ich sąsiedztwie wykazy jarmarków, które w danym roku miały odbywać się na Śląsku i terenach sąsiednich⁹⁶.

Troska o to, co codzienne, uwidacznia się w zawartości prognoz astrologicznych, gdy człowiek kieruje oczy ku niebu, szuka odpowiedzi na pytania o pogodę, urodzaj, powodzenie w przedsięwzięciach w danym roku. Wszelkie przepowiednie dotyczyły głównie prac na roli lub też, rzadziej, prowadzenia warsztatu rzemieślniczego.

O szczególnej randze pracy i codziennych obowiązków mogą świadczyć zamieszczone w drukach kalendarzowych zapiski odręczne użytkowników. Na ich podstawie można poznać ówczesne realia życia i problemy dnia codziennego. Często bowiem posiadaczami druków były czołowe postacie życia religijnego i kulturalnego stolicy Śląska. Użytkownikiem egzemplarzy roczników przechowywanych w Dziale Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego był np. nauczyciel w Gimnazjum Marii Magdaleny, a także pastor kościoła pw. św. Elżbiety we Wrocławiu Dawid Rhenisch młodszy (1572-1634)⁹⁷.

Dawid Rhenisch młodszy zapisków dokonywał na kartach druków różnych redaktorów, m.in. Sacerphalusa, Helwiga, Hannckego. Zapełniał je tematycznie, zaś na pierwszych kartach umieszczał starannie wykaligrafowany tytuł. Poszczególne egzemplarze zawierały zapiski dotyczące spraw domowych i prywatnych, bieżących wydarzeń z życia wrocławskiego kościoła, a także wydarzeń z życia wspólnoty ewangelickiej, zaślubin i wesel oraz uroczystości pogrzebowych⁹⁸.

Kolejnym aspektem doktryny protestanckiej był stosunek do władzy zwierzchniej. W nauczaniu Lutra pojawiła się ona w wykładzie pt. *O zwierzchności świeckiej*. Reformator stał w nim na straży porządku publicznego, wzywał do posłuszeństwa władzy miecza, gdyż pochodzi ona od Boga. Władza zwierzchnia jest potrzebna z uwagi na krnąbrność i grzeszność ludzi. Należy wypełniać jej rozkazy i okazywać jej szacunek. Luter był zwolennikiem silnej władzy, która w imię Boże wymierza sprawiedliwość⁹⁹. Ze śląskich druków kalendarzowych wylania się obraz czytelnika jako wiernego poddanego, osoby zatroskanej o losy

⁹⁶ A. Bryłka, *Zmiany i innowacje w śląskich nowożytnych drukach kalendarzowych do połowy XVIII w.*, [w:] *Postęp i zacofanie w kulturze Europy Środkowej*, red. A. Barciałk, Zabrze 2015, s. 245-246, *Kultura Europy Środkowej*, t. 18.

⁹⁷ W. Karłak, *Druki ulotne i okolicznościowe źródłem badań biograficznych dla ich właściciela – na przykładzie kolekcji Dawida Rhenischa, wrocławskiego kaznodziei i profesora z przelomu XVI i XVII wieku*, [w:] *Druki ulotne i okolicznościowe – wartość i funkcje. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Wójcnowice, 8-10 października 2004*, Wrocław 2006, s. 186-203.

⁹⁸ Np. pod datą „25 XII” w druku *Schreibkalender auff das Jahr nach Christi Geburt MDCXXVI [...] Durch VALENTINI Hannckens Weiland Pfarrherrns zu Lybathen trewen Aemulum [...] (BUWr., sygn. B 1993)* pojawiła się notatka o następującej treści: „Anni eiusdem [1631] a d. 12 Dezemb. Michaël Kuschius Wiestenbriss. Sil. ordinatus est pastor ecclesiae, in Grossschotauw et Jäschkittel 9... legit. Vocatus a viro nob. domino Ernesto Pfortner, Senat. Wratisl. d. d. 8 Dezembris”.

⁹⁹ M. Hintz, *Dziedzictwo myśli M. Lutra i jego spadkobierców w etyce europejskiej*, [w:] *Dziedzictwo myśli Lutra. Zbiór studiów*, red. J. Wild, Słupsk 2011, s. 20; i d e m, *Chrześcijańskie sumienie...*, s. 96.

własnego kraju. Uznaje on władzę zwierzchnią dynastii habsburskiej, czego wyrazem było zamieszczanie w ramach rewolucji rocznych informacji o okresie panowania czy narodzinach poszczególnych członków dynastii.

Szczegółowy wykaz poszczególnych członków dynastii panującej można znaleźć w części kalendarzowej w ramach rewolucji rocznych *Neuer, Verbesserter, In allen Stücken übereinstimmender Schreib-Calender, Auf das Jahr MDCC XXXVII* [...]. Podany został rok urodzenia i okres panowania cesarza Karola VI Habsburga, a także wiek jego żony Elżbiety Krystyny, jak również siostry cesarza Marii Magdaleny, ponadto Marii Elżbiety oraz cesarskich dzieci: Marii Teresy (i jej męża Franciszka Lotaryńskiego), Marii Anny, a także bratanicy Marii Amalii¹⁰⁰. Luter odnosił się do osób sprawujących władzę jako do osób urzędowych. Ich postępowanie ma być wolne od pobudek serca, a oparte jedynie na dążeniu do wymierzania sprawiedliwości, dla której punktem odniesienia jest Dekalog¹⁰¹.

W XVIII w. na kartach śląskich druków kalendarzowych pojawiały się spisy dostojników i urzędników. Rozpocynały się one od przedstawienia członków dynastii panującej, a także członków kancelarii cesarskiej, następnie prezentowane były kolejne szczeble administracji państwowej i lokalnej. Tego typu spisy miały wymiar przede wszystkim propagandowy, ale także praktyczny, gdyż to dzięki nim czytelnik uzyskiwał informacje, które mogły mu być pomocne przy wykonywaniu codziennych obowiązków zawodowych¹⁰².

Na kartach druków kalendarzowych – czy to w sąsiedztwie tablic kalendarzowych, czy też prognoz astrologicznych w obrębie prognostyku – drukowane były teksty z zakresu geografii, astronomii i biologii¹⁰³. Wspomnieć w tym miejscu należy, iż w szczególności nauki ściśle i przyrodnicze w nauczaniu drugiego z twórców luteranizmu, humanisty Filipa Melanchtona, uznane były za niezwykle istotne. Teksty popularnonaukowe pojawiały się w śląskich drukach kalendarzowych od połowy XVII w. i związane były z charakterystycznym dla doby reformacji i renesansu postrzeganiem człowieka. Zaczął się on bowiem jawić jako istota szczególnie rozumna i zdolna do aktu poznania oraz tworzenia. W tamtym czasie wzrosła ciekawość świata i chęć uzyskania odpowiedzi na pytania dotyczące naukowego wyjaśnienia zjawisk przyrodniczych.

¹⁰⁰ *Neuer, Verbesserter, In allen Stücken übereinstimmender Schreib-Calender, Auf das Jahr MDCCXXXVII* [...] *Aufgesetzt durch Gottfried Hoffmann* [...].

¹⁰¹ M. Hintz, *Chrześcijańskie sumienie...*, s. 97.

¹⁰² Wykazy urzędnicze pojawiały się w śląskich drukach kalendarzowych od początku XVIII w. Przeważnie publikowane były w dwóch tytułach: *Schlesischer Allmanach oder Tage = Register* [...] oraz *Schlesische Instanzen-Notitz, oder Address-Kalender* [...]. Zaczynając od osoby monarchy, członków jego kancelarii, na kolejnych stronach wykazu umieszczano m.in. nazwiska członków władz prowincji śląskiej różnych szczebli, samorządów miejskich większych miast śląskich, władz kościelnych oraz hierarchii dowództwa wojskowego.

¹⁰³ T. Wojak, *Wkład Reformacji do kultury polskiej*, „Kalendarz Ewangelicki” 1966, s. 54.

Wbrew pozorom cechą charakterystyczną tych tekstów był ich wysoki poziom merytoryczny. Redaktorzy przedstawiali w nich najnowsze osiągnięcia ówczesnej nauki dotyczące otaczającej przyrody, a także budowy wszechświata. Rozprawy odnosiły się zarówno do zjawisk występujących w otaczającej przyrodzie, jak i tych znacznie odleglejszych, związanych z ciałami niebieskimi. Opisywały m.in. zjawiska atmosferyczne, takie jak burze i pioruny, ale także astronomiczne, takie jak liczba gwiazd znajdujących się we wszechświecie, kratery na Księżycu czy też Droga Mleczna. Charakterystyczne dla tego typu rozpraw były liczne odwołania zarówno do myślicieli antycznych, jak i autorytetów współczesnych czytelnikowi. Redaktorzy starali się polemizować z przedstawionymi powyżej opiniami, a także wygłaszać własne poglądy na dany temat. Wśród redaktorów publikujących tego typu teksty byli pastory i osoby związane ze środowiskami protestanckimi: Christoph i Johann Neubarth, Elias von Löwen, Johann Magirus oraz Gottfried Kirch¹⁰⁴.

Śląskie druki kalendarzowe okazały się niezwykle interesującymi źródłami do badań nad doktryną protestancką i aspektami religijnymi. W ich świetle jawi się barwny, niejednolity pod względem wyznaniowym obraz Śląska doby nowożytnej. Śląskie druki kalendarzowe to wydawnictwa wielokonfesyjne, przeznaczone do używania zarówno przez ludność katolicką, jak i protestancką.

Szczególnie napięta sytuacja wyznaniowa na terenie Śląska w niespokojnym wieku XVII zmusiła redaktorów, spośród których sporą grupę stanowili pastory protestanccy, do niestosowania bezpośrednich odniesień do nauk teologów. Jednakże w treściach zamieszczanych w drukach kalendarzowych można się dopatrywać przejawów doktryny protestanckiej. Były nimi m.in. szeroko propagowane wartości, takie jak pracowitość i skrupulatność wykonywanych obowiązków, kwestia postrzegania determinizmu ciał niebieskich czy też podejście do nauki i wykształcenia.

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

- Almanach auff das 1601. Jahr [...]* Durch Bernardum Cracker, der freyen Künste Magistrum, und der Philosophy Doctorem zu Krackaw. Gestellet auff den Meridian der Keyserlichen Stadt Breslaw [...].
Alter und Newer Schreib Calender [...] auff's Jahr [...] MDCXLIV [...] gestellet Durch Rudolphum Buchbach Medicinæ Doctorandum [...].
Calendarium Generale Perpetuum, Ein Allgemeiner Calender auff alle und jede Jahr, biß ans Ende der Welt jederman nützlich zugebrauchen [...] Gerechnet und beschreiben Durch CHRISTOPHERUM CNOLLIIUM Boleslaviensem [...].
Der grosse Alt und New Schreib-Calender Auff das Jahr [...] M.D.C.L [...] Mit Fleiß verfertiget Durch M. Georgium Schultziium [...].

¹⁰⁴ A. Bryłka, *Zmiany i innowacje w śląskich nowożytnych drukach kalendarzowych...*, s. 240-242.

- Grosser Alt- und Neuer Schreib-Calender [...] nach der Geburt Jesu Christi M. DC. LXXIX. [...] Mit Fleiß gestellet und beschreiben in Dreßden Durch L. Michael Krügnern [...].*
- Johannis Magiri D. Neuer und Alter Schreib-Calender auff das Jahr [...] M. DC. XLVIII [...] Auff der Käyserlichen Stadt Breßlaw unnd des Fürstenthumbs Schlesien Horizont gerichtet [...].*
- Johannis Neubarthi continuirter Neu und Alter Schreib-Calender Auff das Jahr [...] MDCC [...] Zum Gebrauch der Lande Schlesien Lausitz und anderer venachbarten Oerter mit fleiss gestellet und beschrieben [...].*
- JOHANNIS NEUBARTHI continuirter Neuer, Verbesserter und Alter Historischer und Schreib-Kalender Auf das Jahr [...] MDCCXXXIV [...] Zum Gebrauch der Lande Schlesien, Lausitz und anderer venachbarten Oerter [...].*
- Kalendarz polski y ruski Swiąt Roczných y Biegow Niebieskich [...] na rok panski M.DCCIV [...] przez M. Kazimierza Franciszka Tvatera Filozofiey y Medycyny Doktorá wyrachowany [...].*
- Kalendář Hospodářský a Kancellářský ku potřebě Auředníkům Pisařům Hystorykům Prokurátorům Kupcům a Obdooby wsseligaké wedeucým. k Léthu Páné M. DC. XXXVI. [...] Wydaný od D. Dawida Herlicya [...].*
- Neu-und Alter Hauß-Wirtschafts-und Schreib-Calender Auff das Jahr [...] Auff Schlesien und Lausnitz gestellet durch CHRISTOPHORUM NEUBARTHUM, Bol. Sil. VAL. Hanckens Contin [...] (1678, 1680, 1685).*
- Neuer, Verbesserter, In allen Stücken übereinstimmender Schreib-Calender, Auf das Jahr [...] Aufgesetzt durch Gottfried Hoffmann [...] (1737, 1739).*
- Neuer, Verbesserter und Alter Hauß-Wirthschafts-und Schreib-Kalender Auff das Jahr [...] MDCCXIV [...] Auff Schlesien und Lausitz gestellet durch VALENTINI Hankens Continuato-rem [...].*
- New und Alt Schreib Calender auff das Jahr [...] M DC XXV [...] Gestellet durch CHRISTOPHORUM CNOLLIUM Senioreem Bolesl. Silesium, der Christlichen Gemeine zur Sprottaw 32 jürgen Diaconum [...].*
- New und Alt Schreib Calender auff das Jahr MDCXXVI [...] Gestellet durch CHRISTOPHORUM CNOLLIUM von Sprottaw den Jüngern Pfarrern zur Eylaw [...].*
- New und Alt Schreib Calender / auff Jahr MDC XXXVI [...] Mit fleiß gestellet durch M. Christophorum Cnollium [...].*
- New und Alter SchreibKalender Auff das Jahr 1626 [...] Auff Ober und Nider Schlesien und die umbliegende Länder gestellet Durch Valentinum Hanncken von Seyferßdorff Pharrherrn zu Rockus [...].*
- New und Alter Schreib Kalender, Sambt Astronomischer Vorsagung Astrologischer Muthmassung Und Historischer Auffmerckung. Auffß Jahr [...] MDC XXXXI [...] gerichtet und gestellet durch Georgium Gebhardum Cruciburgensem Silesium [...].*
- Schlesische Instanzien-Notitz, Oder Address-Kalender auf das Jahr M DCC XLIII. Zum Gebrauch sowol der Catholischen als Evangelischen, Darinnen befindlich Die hohen und niederen Colegien, Instanzien, auch hohe und niederen Geistlichen in Fürstenthümern und Städten des Landes Schlesien [...].*
- Schlesischer Allmanach oder Tage-Register, Auf das Jahr [...] Zum Gebrauch so wohl der Catholischen als Evangelischen eingerichtet [...] (na lata 1717-1741).*
- Schreibkalender auff das Jahr nach Christi Geburt MDCXXVI [...] Durch VALENTINI Hannckens Weiland Pfarrherrns zu Lybathen trewen Æmulum [...].*
- Seklucjan J., Oeconomia albo Gospodarstwo. To iest nauka iako się uuselki krescianski czlouieki uu gospodarstuuie sprauuouuac ma, Królewiec 1545 (przedr. Z. Celichowski, Kraków 1890).*

Opracowania:

- Baczko B., Hinz H., *Kalendarz półstuletni 1750-1800*, Warszawa 1975.
- Baranowski B., *Tematyka gospodarstwa wiejskiego w kalendarzach z XVIII i początków XIX w.*, [w:] *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, t. 3, z. 2, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1960.
- Bartoszewski J., *Doktryna religijna i jej implikacje pedagogiczne: krytyczne podejście*, „Studia Sierańska” 2021, t. 1.
- Bryłka A., *Zmiany i innowacje w śląskich nowożytnych drukach kalendarzowych do połowy XVIII w.*, [w:] *Postęp i zacofanie w kulturze Europy Środkowej*, red. A. Barciak, Zabrze 2015, *Kultura Europy Środkowej*, t. 18.
- Bryłka-Jesioneck A., *Nowożytna kalendariografia śląska do połowy XVIII wieku. Katalog*, Katowice 2018.
- Bryłka-Jesioneck A., *Siedemstowieczna codzienność w świetle czeskich druków kalendarzowych (w zbiorach Archiva hlavního města Prahy)*, „Pražský sborník historický” 2018, t. 46.
- Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957.
- Czapliński M., Kaszuba E., Wąs G., Żerelik R., *Historia Śląska*, Wrocław 2002.
- Czerwiński Z., *Poskramiacze czasu. Rzecz o kalendarzu, a szczególnie polskim drukowanym kalendarzu książkowym*, Poznań 2006.
- Dolański D., *Najspokojniejszy Kościół. Reformacja XVI wieku w księstwie głogowskim*, Zielona Góra 1998.
- Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2000.
- Funke Ch.G., *Kurtzer Entwurff der Lebens-Geschichte aller bey dem Görlitzischen Kirchen-Dienste So wohl vor als nach der Reformation gewesenenen Geistlichen Personen*, Görlitz–Leipzig 1711.
- Gorczyńska M., *Lęki i niepokoje na kartach kalendarzy polskich z drugiej połowy XVIII wieku*, „Wieki Stare i Nowe” 2003, t. 3.
- Gottlieb F.O., *Lexikon der seit dem funfzehenden Jahrhundert verstorbenen und jetztlebenden Oberlausizischen Schriftsteller und Künstler*, t. 6, Görlitz 1806.
- Grünewald J., *Christoph Knoll. Ein Beitrag zu seiner Biographie*, „Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte” 1963, t. 42.
- Günther S., *Löwen, Elias von*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 19, Leipzig 1884.
- Harasimowicz J., *Śląski luteranizm wieku Reformacji – próba charakterystyki*, „Sobótka” 1984, t. 39, z. 4.
- Herbst K.-D., *Die Kalender von Gottfried Kirch*, [w:] *Beiträge zur Astronomiegeschichte*, t. 7, Hrsg. W.R. Dick, J. Hamel, Frankfurt am Main 2004.
- Herbst K.-D., *Die Rezeption der Reformation und eine neue Biographie Martin Luthers in den Schreibkalendern des 17. und 18. Jahrhunderts*, [w:] *Luther als Vorkämpfer? Reformation, Volksaufklärung und Erinnerungskultur um 1800*, Hrsg. W. Greiling, H. Böning, U. Schirmer, Köln–Weimar–Wien 2016, <https://doi.org/10.7788/9783412506544-016>.
- Hintz M., *Chrześcijańskie sumienie. Rozważania o etyce ewangelickiej*, Katowice 2006.
- Hintz M., *Dziedzictwo myśli M. Lutra i jego spadkobierców w etyce europejskiej*, [w:] *Dziedzictwo myśli Lutra. Zbiór studiów*, red. J. Wild, Słupsk 2011.
- Hintz M., *Marcin Luter – ojciec etyki ewangelickiej*, [w:] M. Luter, *Pisma etyczne*, red. M. Hintz, Bielsko-Biała 2009.
- Janik M., *Kalendariografia polska od XVI-XVIII wieku – próba typologii*, [w:] *Kalendarze staropolskie*, red. I. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2013.
- Janik M., *Polskie kalendarze astrologiczne epoki saskiej*, Lublin 2003.

- Kaczorowski W., *Elias von Löben lekarzem miejskim w Byczynie*, „Kwartalnik Opolski” 1995, R. 41, nr 3-4.
- Karłak W., *Druki ulotne i okolicznościowe źródłem badań biograficznych dla ich właściciela – na przykładzie kolekcji Dawida Rhenischa, wrocławskiego kaznodziei i profesora z przełomu XVI i XVII wieku*, [w:] *Druki ulotne i okolicznościowe – wartość i funkcje. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Wojnowice, 8-10 października 2004*, Wrocław 2006.
- Karski K., *Symbolika. Zarys wiedzy o kościołach i wspólnotach chrześcijańskich*, Warszawa 1994.
- Knoll, Christoph, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 16, Leipzig 1882.
- Koelling H., *Geschichte der Stadt Pitschen*, Breslau 1892.
- Korta W., *Śląsk wobec gregoriańskiej reformy kalendarza*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, t. 4, Katowice 1976.
- Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, red. W. Hryniewicz, J.S. Gajek, S.J. Koza, Lublin 1997.
- Leksykon religioznawczy*, red. W. Tyloch, Warszawa 1988.
- Machaj D., *Zawsze wierny? Sytuacja wyznaniowa w Uniwersytecie Krakowskim w XVI i XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2015, t. 59, <https://doi.org/10.12775/OiRwP.2015.04>.
- Małczyńska K., *Pisma Lutra we Wrocławiu w XVI i XVII w.*, „Sobótka” 1984, t. 39, nr 4.
- Mandziuk J., *Kościół katolicki na Śląsku po wojnie 30-letniej*, „Saeculum Christianum” 2001, t. 8, nr 1.
- Matwijowski K., *Studia i szkice z dziejów protestantyzmu na Śląsku. Od ukształtowania się wyznania do działalności petytystów*, red. L. Ziątkowski, Wrocław 2015.
- Pasek Z., *Kultura religijna protestantyzmu*, Kraków 2014.
- Podzielny J., *Praca jako powołanie. Istotne elementy luteranckiego etosu pracy*, „Studia Oecumenica” 2017, t. 17, <https://doi.org/10.25167/SOe/17/2017/221-231>.
- Poggendorff J.C., *Biographisch-Literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der Exakten Wissenschaften*, t. 1: A-L, Leipzig 1863, <https://doi.org/10.5962/bhl.title.24182>.
- Pomian K., *Historia między retoryką a teologią. Niektóre problemy myśli historycznej doby Odrodzenia i Reformacji*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1964, t. 9.
- Rok B., *Staropolskie książki jako źródło do badań nad mentalnością*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2004, nr 2675.
- Siebert S., Knoll Christoph, [w:] *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, t. 4, Hrsg. T. Bautz, Herzberg 1992.
- Syroka A., *Kościół katolicki w świetle kalendarzy śląskich w XVIII w.*, „Sobótka” 1986, t. 41, z. 4.
- Szczepankiewicz-Battek J., *Protestantyzm na Śląsku. Geografia, demografia, kultura*, Wrocław 1996.
- W drodze za Chrystusem. Kościoły chrześcijańskie w Polsce mówią o sobie*, red. H. Tranda, M. Patalon, Kraków 2009.
- Wąs G., *Reformacja i władza. Reformy chrześcijaństwa w nurcie reformacji a spory o władzę na Śląsku w XVI i w pierwszym dwudziestoleciu XVII wieku*, Kraków 2017.
- Wielomski A., *Myśl polityczna reformacji i kontrreformacji*, t. 1: *Revolucja protestancka*, Radzymin 2013.
- Wisłocki M., *Miejsce i rola Marii w ewangelickiej teologii, pobożności i sztuce Pomorza w XVI i XVII wieku*, [w:] *Doskonałość, zbawienie, rodzina. Z badań nad protestantyzmem*, red. Z. Pasek, Kraków 2005.
- Włodarczyk J., Muszyński G., *Wstęp*, [do:] Klaudiusz Ptolemeusz, *Czworoksiąg (Tetrábiblos)*, tłum. G. Muszyński, Wrocław 2012.
- Wojak T., *Wkład Reformacji do kultury polskiej*, „Kalendarz Ewangelicki” 1966.

Wybitni ludzie dawnego Torunia, red. M. Biskup, Warszawa 1982.

Zuberbier A. [et al.], *Porównanie wyznań: rzymsko-katolickiego, prawosławnego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego*, Warszawa 1988.

Zasoby cyfrowe:

Herbst K.-D., *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher von 1550 bis 1750*, www.pressforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=Startseite (dostęp: 24 VII 2021).